

UOT: 821.512.145

<https://doi.org/10.59849/2409-4838.2026.1.18>

SÜRGÜN DÖVRÜ KRİM-TATAR ƏDƏBİYYATININ APARICI NÜMAYƏNDƏLƏRİ

Türkan Hümbət qızı Carçıyeva

Bakı Dövlət Universitetinin Qazax filialı, Qazax, Azərbaycan
AMEA-nın Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu, Bakı, Azərbaycan
carciyevaturkan@gmail.com

Təqdim edilən məqalədə deportasiya dövrü krım-tatar ədəbiyyatı və dövrün nümayəndələri araşdırmalara cəlb olunur. Burada, bir tərəfdən dövrün ictimai-siyasi xüsusiyyətləri, digər tərəfdən 1944-cü ildə baş vermiş krım-tatar xalqının alçaldılmasına səbəb olmuş deportasiya prosesləri tədqiq olunur. Bununla bərabər həm də belə çətin və ağırlı dövrdə yazıb-yaratmış krım-tatar xalqının görkəmli ziyalıları Əşrəf Şəmizadənin və Şevki Bektorenin əsərlərinin müxtəlif tərəflərinə nəzər salınır ki, onların da əsərlərində qürbət, yurd həsrəti, vətən nisgili, krım-tatar xalqının böyük sürgün dövründə yaşadığı acınacaqlı həyatı lövhələri ilə birlikdə təsvir olunur. Nəticə isə ona gətirib çıxarır ki, deportasiya Krım tatarlarının zəngin mədəniyyətinə və ədəbiyyatına öldürücü ziyan vurmuşdur. Bütün qeyd etdiyimiz məsələlər təqdim edilmiş materialda özünün parlaq əksini tapmışdır.

Açar sözlər: Vətən, deportasiya, krım-tatar xalqı, bolşevik rejimi

GİRİŞ

Krım da milli hökumətin dağılması və sovet rejiminin hakimiyyətə gəlməsi ilə ədəbi həyat sanki daha dözülməz hala düşdü. Bu zaman bolşevik yanaşmasından başqa heç bir fikir və mülahizəyə yer verilməyib, hətta sosialist baxışlı olanlar, bolşeviklər arasında yer tutan bir çox Krım türkü 1920-ci ildən – 1938-ci ilə qədər rejimin düşməni elan edilərək, əsassız bəhanələrlə işgəncələrə məruz qalırdılar. Digər tərəfdən İsmayıl bəy Qasıralının ideyalarını aradan götürmək, onun əkdüyü və öz bəhrəsini verməyə başlamış cücərti yox etmək əzmində olan Sovet rejimi xeyli ziyalıların mənimsədiyi “ortaq ədəbi türk dili” ni qadağan edib, ədəbi və elmi dili türkmən-qıpçaq ləhcələrinə yönəltməyə üstünlük verirdi.

Kütləvi 1944-cü il deportasiyası Krımda türk-tatar sivilizasiyasını məhvə məhkum edirdi. Krımlılar rəsmən “düşmən və satqın” elan olunduğundan üz tutduqları bütün məkan və coğrafi regionlarda digər xalqlardan dostluq əvəzinə düşmənçilik görürdülər. Buna səbəb İkinci Dünya Müharibəsi zamanı Krım tatarları ilə bağlı aparılan təbliğat insanlarda həm də almanlara qarşı böyük nifrət oyatmışdır. Sürgünə göndərilən krım-tatarları da almanlarla əməkdaşlıqda gühanlandırılırdı. Belə ki, İkinci Dünya Müharibəsindən əvvəl almanların da ruslar kimi Krıma aid siyasi-hərbi, taktiki-strateji bir sıra planları vardı. Buna görə də alman ordusu artıq 1941-ci ilin oktyabrında Krımı işğal etmişdi.

Alman ordusu 30 noyabr 1941-ci ildə Akıyar [Sevastopol] ətrafında qalan bütün Krım torpaqlarını ələ keçirmişdi. Bu zaman sovet əsgərləri bölgədən geri çəkildikən xeyli dərəcədə qırğınlar törətmişdilər. İş hətta o yerə çatmışdır ki, sovet ordusu öz əsgərlərinin tikdirdiyi xəstəxanaları belə yandırır.

Rusların Krımdan çəkilməsini fürsət kimi dəyərləndirən Edige Krımal və Müstəcip Ülküsal kimi bir sıra Krım yazarları almanlarla əlaqəyə girərək, Krımda müstəqil bir dövlət qurmaq üçün Almaniyaya ilə əməkdaşlığa önəm vermişdilər. Bu ərəfədə Almanlar Krım türklərindən könüllü əsgərlər toplayır və özünümüdafiə batalyonları adı ilə bölmələr yaradırdılar. Araşdırmalara görə 20 min Krım türkü bu tipli batalyonlarda iştirak etmişdir. Alman hərbi sənədlərinə görə, Krımın 203 yaşayış sahəsindən 5655 nəfər və 5 əsir düşərgəsindən 3600 nəfər olmaqla, yığılan könüllülərin sayı 9255 nəfər təşkil edirdi [4, s. 90].

Krım türklərinin bir çoxu almanlarla əməkdaşlıq etsə də, xeyli hissəsi Sovet Ordusu tərəfindən almanlarla vuruşmaqda idi. Buna görə də döyüşdə iştirak edən bir sıra Krım türkü yüksək əyarlı me-

dal və nişanlarla təltif edilmişdir. Bu mükafatlardan biri də müharibə zamanı 30 ədəd alman təyyarəsini vurmuş və qəhrəmanlıqla bağlı iki dəfə “Sovetlər birliyi qəhrəmanı” adını almış Əhmət Xan Sultana təqdim edilmişdir. Krım türklərinin Sovetlər birliyi KP MK-nın [Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsi] XXIII konqresinə göndərmiş olduqları bir bəyannamədən aydın olur ki, müharibənin əvvəlində Krımın Kuybışev, Baxçasaray, Aluşta, Sudak, Lenin və Balaklav rayonlarına aid 21 kəndindən 18 yaşdan yuxarı 4252 Krım türkü 2324 gənc Qızıl Ordu sıralarına daxil olmuşdur [4, s. 90]. Lakin təəssüf hissi ilə qeyd etmək lazımdır ki, bütün bunlara baxmayaraq, partizan hərəkatının rəsəssilli komandirlərindən Mokrousov və Martinov kimi şəxslər Krım türklərinə qarşı bəslədikləri düşmənçiliyi daha da gücləndirərək Sovet rejiminə təqdim etdikləri hesabatlarda Krım türklərinin almanlarla əməkdaşlıq edərək “vətənə xəyanət etdiklərini” qeyd etmişdilər [4, s. 90].

1943-cü ilin noyabrında Stalinqradda alman ordusuna qalib gələn Qızıl Ordu qoşunları 10 aprel 1944-cü ildə yenidən Krıma sahiblənilər. Bu qalibiyyətdən məst olmuş Qızıl Ordu əsgərlərinin Krım türklərinə zülm etdikləri, hətta bir çox Krım türkünü öldürdükləri də mənbələrin yaddaşında saxlanmaqdadır. Bunun başlıca səbəbi Krım türklərinin almanlarla əməkdaşlıq edib Qızıl Ordu və partizan hərəkatlarına qarşı müqavimətləri ilə bağlı idi.

20 aprel 1944-cü ildə Kommunist partiyasının Krımdakı bölgə komitəsi müharibə zamanı almanlarla işbirliyi edənləri müəyyənləşdirmək üçün Fövqəladə Dövlət Komissiyası yaratmışdılar. Komissiyanın hazırladığı məlumatlara əsasən L.P.Beriya Krım türklərinin Almaniya tərəfindən SSRİ-yə qarşı mübarizə apardıqlarını göstərməklə onlarla əlbir olmaqda günahlandırılaraq onların Orta Asiyaya sürgün edilməsi ilə bağlı təklifini Stalinə təqdim edir. Stalinin bütün Krım türklərinin Krımdan təmizlənməsini nəzərdə tutan 5859 sayılı fərmanına əsaslanan Tabulov və Serov tərəfindən deportasiya planı hazırlanır. 1944-cü il 18 may səhəri Krım türklərinin məcburi köçürülməsi əmri verilir. Sürgünün ilk günü saat 20:00-da 90 min nəfər qatarlara minmək üçün dəmiryol vağzalına aparılmış, bunlardan 48400 nəfəri qatarlara doldurularaq gedəcəkləri ərazilərə göndərilmişdir. Yekun hesablamalara görə 194155 nəfər Krım türkü deportasiya olunmuşdur. Onlardan 151083 nəfəri Özbəkistan SSR-də, qalanları isə Ural regionunda və SSRİ-nin qərbində yerləşən digər vilayətlərdə yerləşdirilmişdir [4, s. 93].

Sürgünün yolda keçən hissəsi demək olar ki, sözün həqiqi mənasında insanlığın faciəsidir. Sıxılmış, pərçim edilmiş şəkildə vaqonlara doldurulmuş insanlar günlərlə ac-susuz qalaraq, ən elementar ehtiyaclarını ödəmədən və sonlarının nə ilə bitəcəyini bilmədən sanki hansısa zülmətə doğru gedirdilər. Yol boyunca bir çox insan elə ağır faciəvi hala dözməyərək xəstələnmiş, ahıllar, qocalar və uşaqlar aclığa, sussuzluğa, vaqonların havasızlığına dözməyərək həyatlarını itirmişlər. Ölənlər ya yolda qatarlardan kənara atılmış, ya da qatarın dayanıb-durduğu ilk stansiyadaca dəfn edilmədən yol kənarında buraxılmışlar. Məhz belə qeyri-insani vəziyyətdə yol boyunca 7889 Krım türkünün öldüyü söylənilməkdədir [5, s. 59].

Beləliklə, Krım türklərinin üç gün ərzində vətəndən sürgün edilməsi 19 iyul 1944-cü ildə xüsusi ruh yüksəkliyi ilə qeyd olunmuş, əməliyyatda iştirak edənlər isə Sovet rejimi tərəfindən mükafatlandırılmışdır [4, s. 92].

ƏSAS HİSSƏ

Sürgündə təkcə insanlar deyil, həm də xeyli sayda əlyazmalar və nəşrlər də məhv edilmişdir. Həmin dövrdə nəinki Krımda kitabxanalarda, həm də evlərdə olan yaradıcılıq nümunələri dağıdılmış, məhv edilmişdir. Nəticə isə olduqca dözülməz olmuşdur. Qaspirali dövründən etibarən formalaşmış müasir mədəniyyətin böyük bir hissəsi məhv edilir. Krım-tatar dili 13 il ərzində ictimai həyatda, yazı və ədəbiyyat dili kimi istifadə olunmur [1, s. 16]. Belə faciəvi vəziyyət isə ona gətirib çıxarmışdır ki, Krım tatarcası illərdir yazı dili kimi istifadə olunmamışdı. Krım xalqı demək olar ki, Stalinin ölümündən sonra, 1957-ci ildən başlayaraq vüsət almış istiləşmə prosesindən sonra bir az nəfəs ala bilmişdi. Məhz bu zaman onlara tədricən bəzi hüquqlar verilməyə başlanmışdı. 1957-ci il mayın 1-dən həftədə iki dəfə kiçik həcmli “Lenin bayrağı” adlı qəzet çıxarmalarına və sürgün olunduqları Özbəkistanda Yazıçılar ittifa-

qı tərkibində kırım tatarları üçün ayrıca şöbənin yaradılmasına icazə verilmişdir [1, s. 181]. Beləliklə, həyatda qalanlar Şamil Ələddin, Abdurahim Altanı, Abdulla Dərmənci, Əşrəf Şəmizadə, Yusuf Bolat, Ziyadin Cavtöbeli, Rahim Tınçerov, Rəşid Murad, Fəttah Hakim və Qafar Bulğanaklı kimi yazıçı və şairlər Kırım türk ədəbiyyatını cana gətirməyə, diriltməyə çalışdılar.

Bu dövrdə xeyli dəyərli poetik nümunələr yaranmışdır. Bu tipli örnəkləri Əşrəf Şəmizadə, Rəşid Murad, Ənvər Səlamət, Seyitumer Emin, Çərkəz Ali, Yunus Temirkaya, Rəmzi Burnaş və başqalarının yaradıcılığında görmək mümkündür. Lakin sürgün dövrü kırım-tatar ədəbiyyatında poeziyanın yüksək səviyyəyə yetişdiyini hələ də demək olduqca çətin idi. Xeyli yazıçılar vardır ki, onların sırasından poeziya zirvəsinə yüksələnlerin sayı o qədər də çox deyildi. Məhz bu da sürgünlük faciəsinin dözülməz aqibətlərindən biri idi. Eyni zamanda buna birbaşa bağlı əsas səbəblərdən biri də dil məsələsi idi. Xalqın ana dilindən, məktəbdən məhrum edilməsi onun təfəkkür tərzinə sarsılmaz zərbələr vururdu.

Eyni zamanda qeyd etməliyik ki, digər ədəbiyyatlarda olduğu kimi sürgün dövründə poeziya əksər ədəbi janrlardan öndə dayanırdı. Bunun başlıca səbəbi nəsr nümunələri yaratmaq üçün kifayət qədər qəzet və jurnalların olmaması, kitab nəşr etdirməyin çətinliyi ilə bağlı idi.

1957-ci ildə Kırım türkcəsi ilə 30 kırımlı müəllifin hekayələri, esse və şeirlərindən ibarət “Bahar nəğmələri” məcmuəsi nəşr olunmuşdu. Bu əsər 1941-ci ildən sonra Kırım türkcəsi ilə ortaya qoyulan ilk əsər idi [1, s. 182]. 1968-ci ildə Daşkənddəki Qafur Qulam nəşriyyatında Kırım tatarları üçün xüsusi bölmə açılır. Burada ildə 15-ə yaxın əsər nəşr olunurdu [1, s. 182]. Elə həmin il Daşkənddə Nizami adına Daşkənd Pedaqoji İnstitutunun tərkibində [indiki Nizami adına Daşkənd Pedaqoji Universiteti- T.C] Kırım-tatar dili və ədəbiyyatı kafedrası açılır. Beləliklə, Kırım tatarlarına öz ana dilində dərs deyəcəklər yeni nəsillə müəllimlər yetişdirmək imkanı verilir. 1970-ci illərdən etibarən Özbəkistanın, Rusiyanın dövlət məktəblərində təhsil alan Kırım türkləri ana dilində də təhsil almağa başlayırlar. Bu dövrdə Mehmet Bekirov ilə Yusuf Bolat üçüncü siniflər üçün “Ana dili” (1974), S. Müjdabayev və Yusuf Bolat 4 cü siniflər üçün “Ana dili” (1979), A.M.Gargavets “Ana dilində” (1988) dərsliyini nəşr etdirmişdilər [6, s. 704].

Elə buradaca qeyd edək ki, sürgün dövrü kırım-tatar ədəbiyyatının ən önəmli şəxsiyyətlərindən biri Əşrəf Şəmizadə olmuşdur. 1908-ci ildə Kezlev şəhərində anadan olmuş Ə.Şəmizadənin atası “Şəm”i təxəllüsü ilə əsərlər yazan Hafiz Əbdürrəhman Əfəndi Osmanlı Türkiyəsi vətəndaşı idi. 1915-cü ildə atası onu özü ilə İstanbula aparmış, Əşrəf Şəmizadə Kezlevdə orta məktəbi bitirdikdən sonra Ağməsciddə “Realni məktəb”ini bitirib, bir müddət müəllim işləmişdir.

Onun ilk şeiri “Kənddə yay axşamı” adı ilə 1913-cü ildə çap olunur. Şeirləri Bəkir Çobanzadə və Abdulla Lətifzadənin diqqətini çəkir, onlar onu Ağməsciddə dəvət edib, ədəbi fəaliyyətini orda davam etdirməsinə şərait yaradırlar.

Ə.Şəmizadə 1927-ci ildə Kırımda latın qrafikalı əlifbaya keçid üçün hazırlıq görən bir komissiyada katiblik edir. 1927-1929-cu illərdə H.S.Ayvazovun rəhbərliyi ilə fəaliyyət göstərən “Göz aydın” [“Köz aydın”] jurnalında yazıçı kimi çalışır. 1930-cu ildə o, Moskvadakı Kino İnstitutunda ssenaristlik kursuna göndərilir. Müxtəlif dillərə və mədəniyyətlərə malik ziyalılar təmsil olunan bu kurs Əşrəf Şəmizadəyə özünü təkmilləşdirmə istiqamətində xeyli kömək edir.

Onun həmin dövrdə “Sovet quruculuğu”nun önəmli nailiyyətlərindən biri hesab olunan “DneproGes” [Dnepr bəndi] bəndi haqqında “Dneprelstan” adlı mənsuməsi ədəbi-siyasi dairələrdə yüksək qiymətləndirilmiş, şairə şöhrət və etimad qazandırmaqla yanaşı, həm də 1936-cı ildə rus dilinə tərcümə olunmuşdur [1, s. 186].

O, 1932-ci ildə Kırıma qayıdarkən Ağməscid Dövlət Nəşrlərinin ədəbiyyat şöbəsinin müdiri təyin olunmuş, 1935-1937-ci illərdə Kırım Yazıçılar İttifaqının katibi vəzifəsində çalışmışdır. Bir çox ziyalılar kimi o da rejimə düşmənçilikdə, millətçilikdə və “pantürkçülük” də ittiham olunmuşdur. Ona Atatürkü böyük bir türk dövləti adamı kimi tərifləməsi, latın qrafikalı əlifbadan kiril əlifbasına keçidi ruslaşdırma siyasəti hesab etməsi və Bəkir Çobanzadəyə şeirlər həsr etməsini cinayət tərkibli hesab etmişlər. Bundan əlavə, “Dneprelstan” poemasının bəzi misralarında guya “zərərli fikirlər” aşkar olunmuşdur. Buna görə də o, 1941-ci ildə Kırımda iki ay müddətinə həbs olunmuş, son-

ra Sibirin İrkutsk şəhərinə sürgün edilmiş, lakin cinayəti sübuta yetirilmədiyindən 1942-ci ildə azad edilmişdir. Bundan sonra o, artıq Almanıyanın işğal etdiyi Krıma qayıda bilməmiş Özbəkistandakı tanışlarının köməyi ilə Fərqanə vilayətinin rəsmi qəzetində katib kimi işə düzəlmiş və müharibənin sonuna qədər orada çalışmışdır.

1944-cü ildə Əşrəf Şəmizadə Krım sovetlərin əlinə keçdikdən sonra dərhal vətəninə qayıtsa da, oraya çatan kimi sürgün edilənlərlə birlikdə yenidən Özbəkistana geri göndərilmişdir. 1948-ci ildə orada tutulmuş və 20 il həbs cəzasına məhkum edilmişdir. Buna baxmayaraq, 1953-cü ildən sonra əfv olunmuş, ailəsi ilə birlikdə Daşkənddə yerləşən Qafur Qulam nəşriyyatında işə başlamış və burada Özbək klassik ədəbiyyatı şöbəsinin müdiri vəzifəsinə qədər yüksəlmişdir.

XX əsrin əvvəllərində müəllifin “Dənizkənarı malikanədə axşam” [1925], “İllərim” [1925], “Şaylı Kız” [1927], “Arıkbaş Ətəyi” [1928] və “Həsərət” [1930] və s. kimi şeir kitabları nəşr olunmuşdur [1, s. 187]. Sürgün dövründə isə ədibin “Kaval [1967]”, “Toğan Kaya” [1969] və “Şeirlər və poemalar” [1978] adlı kitabları işıq üzü görmüşdür. Şeir kitablarından başqa onun “Həyat və yaradıcılıq” [1974], “Xalqa xidmət” [1977], “Ədəbi və tənqidi məqalələr” [2000] və s. adlı yazı və məqalələri çap olunmuşdur [1, s. 187].

Şəmizadə U.Şekspirin “On oktyabr gecəsi” faciəsini, A.S.Puşkinin və M.Y.Lermontovun bəzi şeirlərini rus dilindən ana dilinə tərcümə etmişdir. Eyni zamanda onun Nizami Gəncəvidən də bir sıra tərcümələri vardır [1, s. 187].

Şəmizadə xalq arasında “Əsli Xan” adı ilə tanınan dastanı yenidən işləyib, krım türklərinin başına gələn faciəvi hadisələri, çəkdikləri ağrıları alleqorik bir ruhda təsvir etmişdir. Onun dövründə dastanın bəzi hissələri çap olunsa da, sonralar hamısı “Köyaz Divar” adı altında [1994] nəşr olunmuşdur. Bu əsər də Şəmizadənin digər əsərləri kimi çeşidli dilə, atalar sözləri və deyimlərlə zənginləşdirilmiş canlı ifadələrə malikdir [1, s. 187].

Krım türklərinin ən istedadlı şairlərindən biri olan Şəmizadə əsərləri ilə vətəni Krımla sürgündəki krımlılar arasında körpü yaratmaqla, həm də əski milli-ədəbi ənənələrin gənc nəsillərə çatdırılmasında əsaslı rol oynamışdır.

Görkəmli şair Şəmizadənin sürgün dövründə yazdığı “Yol Berme” [1956] şeirində xalqın başına gətirilən müsibətləri yanıqlı bir dillə qələmə alınmışdır.

Ey, afatlı boranlarda
Çatallağan yaş yürek,
Damırında kaynap turğan
Kara kannı kurutma!
Kan içici azğınların
Halkka bergen azabın
Ömür billâ bağışlama,
Ömür billâ unutma! [1, s. 188].

Müəllif bu parçada xalqına müraciət edərək qana susamış azğınların xalqa verdiyi əzabları unutmamağa, onları heç vaxt bağışlamamağa çağırmışdır.

Unutma sen o kargışlı
Kanlı uruş yılların,
Şeer, köyler, evler içi
Aizarğa tolganın.
Üç yaşında külkü nedir,
Oyun nedir unutıp,
Binlep-binlep sabiyelerniñ
Yolda yetim kalğanın... [1, s. 188].

O, lənətlənmiş qanlı müharibə illərini, şəhərlərin, kəndlərin, neçə-neçə evlərin ah-nalə ilə dolduğunu, üç yaşında gülməyi, oynamağı unutduğunu, minlərlə körpələrin yetim qaldığını “unutma”

deyərək oxucusuna ötürmüşdür. Şeir in hər misrasında Kırım tatarlarının sürgün zamanı yaşadıkları acılar, zülm və məşəqqətlər oxucuya üzgün bir dillə çatdırılmışdır.

Bizlər körgen hörluklarını
Tüşündə em körməgen,
Bizlər içken çaymaçanıñ
Lezetini bilməgen,
Bir avuç kan içiciler
Bugün kene kan istey,
“Men yaşayım, men oynayım,
Sen ömürlük çekiş”, dey [1, s. 188].

Biz xəyallarda belə görünməyən təhqirlərə və təqiblərə məruz qaldıq, bir ovuc qan içənlər hələ də qan istəyirlər, - deyən müəllif Kırımın dərđini, ağrısını təsirli ifadələrlə təsvir edir. Bu dövr də yazıb-yaradan ədəbiyyat nümayəndələrindən öndə gedənlərdən biri də Şevki Bektore olmuşdur. Şevki Bektore 1888-ci ildə Ruminiyada Kavlaklar kəndində müəllim ailəsində anadan olmuşdur. 5 yaşında ailəsi Ankaranın Polatlı rayonuna yaxın Karakaya kəndinə köçür. İlk təhsilini kənddə və rüşdiyə təhsilini Haymana şəhərində alır. Daha sonra təhsilini davam etdirmək üçün İstanbula gedir. 1912-ci ildə təhsil aldığı İlahiyyət fakültəsindən ayrılaraq könüllü olaraq Balkan müharibəsinə yollanmağı qərara alır.

Krımın ilk dəfə 1909-cu ildə gələn şair Kırım-tatar folklor və etnoqrafiyası ilə maraqlanır. 1914-cü ildə Birinci Dünya Müharibəsi başlayan zaman Şevki Bektore Krımda müəllim işləyirdi. Bu zaman o, İran üzərindən Türkiyənin Van şəhərinə gələrək Türk ordusuna qoşulur. 1918-ci ildə evlənərək yoldaşı Həmidə xanım ilə birlikdə Krıma geri qayıdıb Aluşta bölgəsinin Kuru Özen kəndində açdığı məktəbdə dərs deməklə məşğul olur.

O, 1921-1922-ci illər arasında Krımda Totay kəndində açmış olduğu Müəllimlər kollecində çalışır. Daha sonra Dağıstana gedərək oradakı Temir Xan Şura şəhərinin pedaqoji kollecində işləyir. 1924-cü ildə Bakı şəhərində toplantısı keçirilən türkoloqlar tədbirinə Dağıstandan vəkil adı ilə qatılır. 25 mart 1932-ci ildə Şevki Bektore KGB-nin adamları tərəfindən tutularaq milliyətçiliklə ittiham olunub, 10 il ağır həbs cəzasına məhkum edilir. Həbsdən çıxdıqdan sonra Özbəkistanın Yangiyul şəhərində yaşamağa başlayır. Özünün türk vətəndaşı olduğunu göstərən pasportunu geri qaytarmaları üçün Moskvaya məktublar yazır. 17 dekabr 1948-ci ildə yenidən KGB tərəfindən tutularaq bir neçə ay sonra “təhlükəli şəxs” adı ilə Sibirə sürgün edilir 1956-cı ildə Türkiyə elçiliyi və ailəsinin məktubları əsasında sərbəst buraxılaraq İstanbula qayıdır [2, s. 451].

1960-cı ildə Türkiyədə Kırım-tatar Milli hərəkatın prezidenti seçilir [3, s. 146]. Şevki Bektore şeir yaradıcılığına gənc yaşlarından başlamışdır. 1917-ci ildə “Türk yurdu” adlı məcmuədə onun “Silem” adlı şeiri nəşr olunur [2, s. 451].

Krımın gəldikdən sonra 1918-1919-cu illərdə Kuru Özəndə “Şarşur” adlı əlyazma məcmuəsini hazırlayıb kəndlilər arasında yayır. 1920-ci ildə Ağməsciddə “Ergenekon” adlı şeirlər məcmuəsini nəşr etdirir [2, s. 451].

Ölümündən sonra 1965-ci ildə Türkiyədə “Volqa Qızıl Aqarken” adlı xatirə kitabı nəşr edilir [2, s. 451].

Şevki Bektore sürgün dövründə yazdığı “Vatan özlemi” şeirində vətən sevgisini görümlü poetik bir dillə ifadə edə bilmişdir. 130 il ərzində Kırım tatarlarının param-parça olduğundan, dağıldığından bəhs etmişdir. Yaşıl yurduna getmək üçün anasına and içdiyini, canında nə qədər can var düşməndən qisas alacağını qələmə almışdır:

Canlar sınıq, başlar töben, ölüdayın sarğayıb,
Manray-manray cüremiz, biz qozudayın manrayıb.
Yüz otuz cıl içinde tap negizinden cıgılıb,
Çılday tozdiq, darqadiq, cat-cav qaldı sığayıb.

Qaysı taşnı köterip qarağanda astında
Bababıymnın bir parça süyegindən bar anda.
Torpağının, taşının qurbanıman, Vatanım,
Oğurında tökülsün bir avuçcuq al qanım!

Küldürmege yüzüñni süye-süye can berip
Ödemesem aqıñnı, men ne için tuvğanım?
Anayıma ant içtim yeşil curtqa barmağa!

Can tenimden çıqqance, cavdan açuv almağa [2, s. 451].

Şair bu nümunədə vətəninə, xalqına, anasına, milli düşüncəyə nə dərəcədə bağlılığının mü-kəmməl poetik mənzərəsini yarada bilmişdir. Sovet dövrü Krım-tatar ədəbiyyatının mühüm yer tutan sənətkarlarından biri də Ziyaddin Cavtöbelidir. Krım-tatar sovet poeziyasının əsasçılarından biri olan Ziyaddin Cavtöbelinin yaradıcılığında sovet ideologiyası və sosializm ruhu açıq şəkildə hiss olunurdu. 1926-cı ildə şairin “İnqilabi şeirlər” adlı ilk kitabı nəşr edildi. 1937-ci ildə isə “Bəxtli nəsil nəğmələri” adı ilə uşaq şeirləri toplusu çap olundu. Bu dövrdə Krımın ədəbi həyatında fəal iştirak edən Cavtöbeli “Böşevik yolu”, “Qadınlıq sosializm yolunda”, “Kommunist tərbiyəsi” jurnallarının redaksiya heyətinin üzvü idi [7, s. 121].

Təmiz tatarca və düzgün dildə yazdığı şeirlərində tarixə önəmli bir yer verən şair Ziyaddin Cavtöbeli tatar gənclərini oxumağa və elm öyrənməyə təşviq edən şeirlər yazmışdır. Şair “O kimdir?” adlı (Totaykoy xatirələrindən) şeirinin son iki misrasında gənc tatar oxucusunu elm və fənn öyrənən, elm və fənn dokuyan (toxuyan) bir sənətkara bənzətmişdir [8, s. 186].

“O kimdir?”

(Totaykoy xatirələrindən)

Kara duman, katlı yel, karargan hava,
Çapalaklap, üyürlüp karlar cawa,
Her bir yakın kaplagan ap-ak karlar,
Beyaz yüzlü karlarga tolğan çarlar.
Meydan çölde kürtükler obalangan,
Çılga, caba, carasıp kobalangan,

Sanki dünyə yüzünü kaplagan tufan... [8, s. 186].

Bu parçadan da görünür ki, Cavtöbeli həm təbii təsvirlər (qar, külək, tufan və s.), həm də tatar xalqının mənəvi-elmə yönəlmiş tərəfini ifadə edən poetik bir üslubdan istifadə edib.

Mətnə onun əsas məqsədinin - gəncləri elm və bilik öyrənməyə çağırmaq olduğu vurğulanır.

YEKUN NƏTİCƏ

Beləliklə, təhlillərə cəlb etdiyimiz dövrün ümumi mənzərəsinə nəzər yetirdikdə müəyyən etmək olur ki, 1940-cı illər Sovet dövrü krım-tatar ədəbiyyatı tarixinə dair hər hansı fundamental elmi nəşrlərin yoxluğunu söyləmək mümkündür. Vurğulamaq lazımdır ki, nəzərdən keçirdiyimiz məsələlərə nəinki bədii estetik fikir daşıyıcıları, həm də tarixçilər tərəfindən də gərəyincə diqqət yetirilməmişdir. Sürgün dövrü krım-tatar ədəbiyyatı və bütün türk-etnik milli mədəniyyəti tarixində ən mürəkkəb və ziddiyyətli dövrlərdən biridir. Krım-türk xalqının ədəbiyyatı, dili, tarixi və mədəniyyətinin öyrənilməsi, eyni zamanda ədəbi-bədii düşüncə baxışlarının, tarixi-siyasi proseslər fonunda milli-mənəvi dəyərlərin xüsusi olaraq ayrı-ayrı sənətkarların bədii yaradıcılığı kontekstində totalitar rejim mənəşində əzələn, sıxılan, yox edilən xalqların sevgi, vətənpərvərlik, milli duyğu, istiqlal və hürriyyət arzularının və s. araşdırılması müasir türk xalqları ədəbiyyatı və türkoloji elm qarşısında duran aktual, vacib və önəmli problemlərdəndir.

Mövzu ilə bağlı biz gələcək araşdırmalarımızda məsələnin digər tərəflərinə də işıq salmağa çalışacağıq.

ƏDƏBİYYAT

1. Yavuz.A. Çağdaş Türk Edebiyatları 1 / A.Ferruh - Eskişehir: Anadolu Üniversitesi, - 2018. – 245 s.
2. Kerim. İ. Başlangıçtan günümüze kadar Türkiye dışındaki türk edebiyatları antolojisi, Kırım türk-tatar edebiyatı, 13 c / M.Şevket – Ankara: Ankara Kültür bakanlığı, - 1999. - 600s.
3. Karagöz.N. Kırım-Tatar Edebiyatında Göç: Şiirler ve Türküler / N. Karagöz. - Kastamonu: Kastamonu Üniversitesi, - 2022. – 173 s.
4. Turan. A. Kurşunlanan Türkoloji / A. Turan - Ankara: Akçağ yayınları, – 2019.
5. Özcan.K. Kırım türklərinin sürgünü və vətənə dönüş mücadelesi (1944-1990): [Elektron resurs] / Dergipark. URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/3174188>
6. Yüksel.Z. Kırım türk edebiyatı / Z. Yüksel. – Ankara: Türk kültürünü araştırma enstitüsü yayınları, – 1992. – 1453 s.
7. Fazıl.R. Kırım-tatar ədəbiyyatı tarixinə bir nəzər // Yıldız3. – 1989, may-iyun. – 105 s.
8. Söylemez. O. Kırım türk edebiyatı / O. Söylemez. – Ankara: Yeni Türkiye yayınları, – 2003. – 205 s.

LEADING REPRESENTATIVES OF CRIMEAN TATAR LITERATURE DURING THE PERIOD OF EXILE**T.G. Jarchieva**

In the presented article, Crimean Tatar literature and its leading representatives during the period of deportation are subject to research. Here, on the one hand, the socio-political features of that time are considered, on the other hand, the process of their deportation in 1944, which served as the reason for the humiliation of the Crimean Tatar people. At the same time, various aspects of the works of prominent literary figures Ashref Shamizadeh and Sevka Bectore, who lived and worked at that time, are analyzed. Their works described the unbearable life of the Crimean Tatar people during the period of exile, their longing for their homeland in a foreign land. This research has led us to the conclusion that the deportation of the Crimean Tatar people caused fatal damage to their rich culture and literature. All these questions are clearly reflected in the material we presented.

Keywords: *Homeland, deportation, Crimean Tatar people, Bolshevik regime*

ПЕРЕДОВЫЕ ПРЕДСТАВИТЕЛИ КРЫМСКО-ТАТАРСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ В ПЕРИОД ССЫЛКИ**Т.Г. Джарчиева**

В представленной статье подвергаются к исследованию крымско-татарская литература и ее передовые представители в период депортации. Здесь рассматриваются, с одной стороны, общественно-политические особенности того времени, с другой стороны, послуживший причиной унижения крымско-татарского народа процесс их депортации в 1944-ом году. Вместе с тем анализируются различные стороны произведений видных деятелей литературы Ашрефа Шамизаде и Севки Бекторе, живших и творивших в то время. В их произведениях описывалась невыносимая жизнь крымско-татарского народа в период ссылки, их тоска по родине на чужбине. Это исследование привело нас к выводу о том, что депортация крымско-татарского народа нанесла смертельный урон их богатой культуре и литературе. Все эти вопросы нашли свое яркое отражение в представленном нами материале.

Ключевые слова: *Родина, депортация, крымско-татарский народ, большевистский режим*